

بررسی ادبیات غنائی در فرش‌های تصویری دوره قاجار (مطالعه موردی: داستان‌های بهرام گور)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۰۲/۲۹

تاریخ تصویب: ۱۳۹۴/۰۸/۱۱

لاله آهنی^۱

علی وندشعاری^۲

آزاده یعقوب زاده^۳

چکیده

قالی‌های تصویری، گروه نسبتاً بزرگی از قالی‌های دوره قاجار را تشکیل می‌دهند. در این میان تعداد قابل توجهی از آن‌ها تصویرگر ادبیات غنی ایران هستند؛ دسته گسترده‌ای از قالی‌های تصویری قاجار این مفهوم را با بهره‌گیری از خط نگاره‌ها، تجلی بخشیده‌اند. این مقاله ضمن معرفی عوامل زمینه‌ساز و مؤثر بر روند تصویرگری در قالی‌های قاجار، به معرفی و بررسی دسته‌ای از قالی‌های تصویری با مضامین و موضوعات ادبی که اختصاص به داستان‌های بهرام گور دارد، می‌پردازد. در این راستا ارتباط بین مضامین کتیبه‌ها با چگونگی تصویرگری، منبع الهام‌گیری و اهمیت موضوع داستان‌های مربوط به بهرام، مسئله پژوهش بوده و پاسخ‌دهی و ریشه‌یابی موارد نامبرده، از اهداف این مقاله است. طی مطالعات انجام گرفته، این داستان‌ها به جهت اهمیت موضوعی و جایگاه ویژه در آن مقطع تاریخی بازتابی از اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوران مذکور در ایران‌اند. رویکرد نگارندگان به موضوع تاریخی – توصیفی و گردآوری مطالب و تصاویر به شیوه کتابخانه‌ای بوده است. اطلاعات به‌دست آمده به شیوه کیفی تحلیل شده‌اند.

واژگان کلیدی: دوره قاجار، قالی‌های تصویری، ادبیات غنائی، بهرام گور.

۱. مربی دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز. l.ahani@tabriziau.ac.ir

۲. استادیار دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی تبریز. a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

۳. مربی دانشکده فرش، دانشگاه هنر اسلامی. a.yaghobzadeh@tabriziau.ac.ir

دوران قاجار، دوره‌ای پرفرازونشیب و مهم در تاریخ سرزمین ایران است که در زمینه‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، عصر جدیدی در تاریخ ایران به وجود آورد. این دوره را می‌توان عصر مناسبات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فکری با غرب نیز نامید که دارای جریان دوسویه تأثیرپذیری از غرب و نیز مقاومت در مقابل این هجوم بوده و در حوزه تأثیرات فرهنگی، این جریان دوسویه را بیشتر می‌توان دید.

از اواسط دوره قاجار در هنر- صنعت فرش از نظر مدیریتی، عوامل حمایتی و نظارتی، ابعاد و اندازه و نیز طرح و نقش، تغییرات عمده‌ای به وجود آمده است؛ چنانچه در پایان سده سیزدهم هـ ق/ سده هیجدهم میلادی افزایش ناگهانی تقاضای اروپا و آمریکا برای قالی‌های ایران، آن‌هم به مقدار زیاد، باعث شد تا فرش ایران احیاء و در مناطق تولید فرش دستباف، مقدمات تولید انبوه و به دنبال آن توجه دولتمردان به توانمندی‌های اقتصادی فرش فراهم گردد. در واقع از دهه آخر سده سیزدهم هـ ق، فرش ایران به مرحله دیگری قدم نهاد که اهمیت آن در تجارت و درآمد ارزی چند دهه اخیر ایران، انکارناپذیر است. برخی از عواملی که در شهرت فرش‌های قدیم و جدید شرقی سهمی عمده داشتند عبارت بودند از ایجاد نمایشگاه‌های بزرگ جهانی و به نمایش گذاشتن فرش دستباف ایرانی در موزه‌های مهم دنیا، جنبش حِرَف و فنون و هنرهای آن عصر در انگلستان و پدیده‌های مشابه در اروپا که باعث تغییرات در نحوه و سبک تزئین و مبلمان منزل می‌شد و نیز افزایش قدرت خرید طبقه متوسط کشورهای غربی که به این تقاضا کمک می‌کرد (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۸).

از سویی در فرش‌های این دوره شاهد ظهور نوع خاصی از طرح و نوعی کاربری جدید برای فرش دستباف هستیم که قالی‌های تصویری نمونه شاخص این تغییر ذائقه‌اند. پدیده تصویری در فرش‌های این دوره را می‌توان در عوامل متنوعی شناسایی کرد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: گرایش به هنر غربی و طبیعت‌پردازی و تحت تأثیر ارتباط با فرهنگ غرب، ظهور عکاسی و پیرایندهای به‌کاررفته در آن‌ها، چاپ سنگی، نقاشی قهوه‌خانه‌ای، موضوعات برگرفته از حوزه ادبیات و فرهنگ باستانی ایران و در کنار این موضوع، کشف محوطه‌های باستانی و معرفی آثار دوره‌های قبل به شکل فراگیر، بازگشت به موضوعات دوره‌های قبل از قاجار را مطرح و انتخاب موضوع هنر و نیز نقش‌مایه‌ها و طرح فرش را دچار تحولات زیاد نمود (وندشعاری، ۱۳۸۷: ۹۶).

در ادامه سنت تصویری در ایران دوره قاجار، روح هنری و سلیقه حاکم بر بیان نقاشی تحول یافت. با

استفاده وسیع و همه‌جانبه از سنت نقاشی قرن یازدهم هـ ق/ سده شانزدهم میلادی و اختلاط منظره سازی اروپایی با مجلس بندی متقارن و پرسپکتیو مقامی و شعور رنگ‌شناسی متفاوت ایرانی و نیز اجرای سایه‌روشن و حجم سازی و حضور پرسپکتیو در مناظر و عمارات و قامت اشخاص و افزودن عوامل غنی تزئین به خلق یک شیوه جدید منجر شد که قواعد، معیار، منطق و اصولی کاملاً تازه و بدیع را دارا بود (آفرین، ۱۳۸۹: ۶۵). همین شیوه در طراحی قالی‌های تصویری نیز تأثیر گذاشته و انتخاب موضوع و نحوه بیان تصویری نقش‌مایه‌ها به‌نوعی تغییر پیدا کرد. از سوی دیگر تعامل خط و نقش و قدرت بیان قوی‌تر خط نگاره‌ها در همراهی با نقوش از عوامل رونق و گسترش استفاده از ترکیب خط و نقش در عرصه قالی‌های تصویری دوره قاجار است که در این راستا شاهد خط نوشته (کتیبه) هایی با موضوع مرتبط با تصویر ارائه‌شده هستیم. مقاله «بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار» (شایسته فر، صباغ پور، ۱۳۹۰: ۷۴-۶۳) به‌عنوان پیشینه تحقیق، ضمن بررسی عوامل زمینه‌ساز و مؤثر بر روند تصویری در قالی‌های قاجار، قالی‌های تصویری موزه فرش ایران را بر اساس مضامین و موضوعات به‌کاررفته در آن‌ها دسته‌بندی و معرفی کرده است و در مقاله «مطالعه ادبیات منظوم در فرش‌های کتیبه دار دوره صفوی» (کشاورز، ۱۳۹۲: ۹۰-۸۰) به بررسی ادبیات در فرش‌های دوره صفویه پرداخته شده است. در این پژوهش، قالب اصلی اشعار بافته‌شده از جمله غزل، مثنوی و قصیده در فرش‌های دوره صفویه مورد مطالعه قرار گرفته که هرکدام از این دسته‌بندی اشعار در موضوع‌های مختلف از جمله موضوع بهار و یا ستایش و مدح مورد بررسی قرار گرفته است.

معرفی و بررسی گروهی از قالی‌های تصویری قاجار با محوریت ادبیات غنائی (داستان‌های بهرام گور) و ارتباط مفهومی خط نگاره‌ها با تصاویر در قالی‌ها، از اهداف اصلی این پژوهش است. در این راستا پاسخ به سؤالات زیر مورد نظر نگارندگان است:

الف- زمینه تاریخی و فرمی-محتوایی داستان‌های بهرام گور در فرش‌های تصویری دوره قاجار از چه جایگاهی برخوردار است؟

ب- تعامل خط نگاره و تصاویر در قالی‌های تصویری قاجار تا چه حد در انتقال مفاهیم ملهم از ادبیات غنائی مؤثر بوده است؟

تنوع موضوعی قالی‌های تصویری

قالی‌های تصویری دوره قاجار را در حالت کلی می‌توان در چهار گروه اصلی دسته‌بندی نمود که مشخص‌کننده موضوعات آن‌ها و نشان‌دهنده منبع تأثیرگذارشان است.

این چهار گروه عبارت‌اند از:

الف- قالی تصویری با موضوع ادبیات غنائی (شامل موضوعاتی مانند بهرام گور، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین و...)

ب- قالی تصویری با موضوع داستان‌های حماسی (شامل موضوعاتی مانند داستان‌های شاهنامه، هفت‌خوان رستم، رستم و سهراب و...)

ج- قالی تصویری با موضوع شخصیت‌های اساطیری (شامل موضوعاتی مانند هوشنگ شاه، جمشید و...)

د- قالی‌های تصویری با موضوع اشخاص دینی و مذهبی (شامل موضوعاتی مانند نور علیشاه و...)

علاوه بر موارد نامبرده، قالی‌هایی نیز به شکل موردی و موضوعات متنوع مانند تصاویر مستشاران غربی در ایران، تصاویر مشاهیر و ... نیز وجود دارند که تعداد آن‌ها به نسبت بقیه موضوعات کمتر است.

داستان‌های بهرام در تاریخ و ادبیات ایران

در تاریخ ایران، بهرام پنجم نام یکی از شاهان ساسانی است که به بهرام گور مشهور است. او فرزند یزدگرد اول بوده و در ادبیات ایران از شخصیت‌های مشهور است که در دو شاهکار ادبی ایران، خمسه نظامی و شاهنامه فردوسی شاهد داستان‌های زیبا و تأثیرگذار مرتبط با او هستیم. فردوسی به بهرام در شاهنامه از جنبه سلحشوری و پهلوانی و حماسی می‌نگرد. بهرام را پادشاهی شجاع، باتدبیر و دادگر معرفی کرده و ابیات بسیاری از او در شاهنامه سراییده است. بهرام گور، در هفت‌پیکر نظامی- بخشی از خمسه نظامی- از اهمیت بسیاری برخوردار است و در واقع قهرمان اصلی هفت‌پیکر نظامی به شمار می‌رود که جنبه‌های تغزلی را بیشتر در خود دارد.

داستان بهرام و کنیز نیز از دیگر داستان‌هایی است که در شاهنامه و هفت‌پیکر به آن پرداخته شده است. کنیز در شاهنامه «آزاده» نام دارد اما در هفت‌پیکر «فتنه» نامیده شده است؛ لکن پایان این داستان در این دو اثر متفاوت دیده می‌شود. اژدهاکشی بهرام نیز از داستان‌های معروفی است که در شاهنامه و هفت‌پیکر با تفاوت‌هایی بیان شده است. از دیگر داستان‌های مشهور بهرام، حضور او در قصر هفت‌گنبد است که نظامی به زیبایی تمام آن را توصیف کرده است. داستان بهرام در هفت‌گنبد سرشار از جنبه‌های رمزی است. داستان شکار آهوی بهرام گور از جمله معروف‌ترین داستان‌های بهرام است که در دوره‌های مختلف تصویر شده که این داستان هم در شاهنامه و هم در هفت‌پیکر بیان شده است (بهدانی و مهر پویا، ۱۳۹۰: ۸).

موضوعاتی از داستان‌های بهرام گور که در قالی‌های تصویری دوره قاجار بافته شده‌اند عبارت‌اند از:

الف- بهرام گور و شبان ب- بهرام گور در هفت‌گنبد

ج- شکارگاه بهرام گور

معرفی نمونه قالی‌ها و نقد فرمی و محتوایی آن‌ها

حکایت بهرام گور و شبان

در نگاهی مورد پژوهانه، خمسه نظامی گنجوی در فاصله سال‌های ۹۳۰ تا ۹۵۶ هـ ق / ۱۵۲۴ تا ۱۵۴۹ میلادی یعنی زمان حکومت شاه‌تیماسب صفوی در تبریز پنج بار خوشنویسی و کتاب‌آرایی شد؛ که خمسه شاهی (۹۴۹ هـ ق / ۱۵۴۲ میلادی) مهم‌ترین نمونه آن‌ها بود (آژند، ۱۳۹: ۱۳۸۴). در این دوره در کنار نگاره‌هایی از داستان‌های معروف عاشقانه خمسه مانند خسرو و شیرین یا لیلی و مجنون برخی از حکایت‌های سیاسی این کتاب نیز نگارگری شده‌اند؛ از جمله آن‌ها می‌توان به نگاره «بهرام گور و شبانی که سگش را به دار آویخته است» اشاره کرد. این داستان از هفت‌پیکر تا حدی مورد توجه قرار گرفته است که بارها نگارگری شده است. از نظر محتوایی این داستان یک داستان عاشقانه یا سرگرم‌کننده نیست بلکه متأثر از اندیشه سیاسی آن دوران و به شدت دارای محتوای سیاسی است. نظامی این برش خاص از داستان بهرام گور را از مهم‌ترین متن سیاسی آن دوران یعنی سیاست‌نامه خواجه نظام الملک طوسی اقتباس کرده است. مضمون اصلی این داستان مبحث بسیار مهم وزارت، ویژگی‌های وزیر و انتخاب وزیر در نظام سیاسی پادشاهی است. این نگاره همچون اکثر نگاره‌ها فاقد صحنه‌های پر تالک درباری است؛ شرح داستانی است که در آن، شاه نه در حال رزم و پیروزی است و نه در حال بزم و نه در حال شکار بلکه در حال اندرزگیری از شبانی پیر است. این داستان سیاسی در دوره آشفتگی سیاسی و دست‌به‌دست شدن وزارت در میان امرای قزلباش به علت خردسالی شاه‌تیماسب برای مصور شدن انتخاب شده است (کشاورز و طاووسی، ۱۳۸۹: ۳۷).

نمونه اول فرش حکایت بهرام گور و شبان

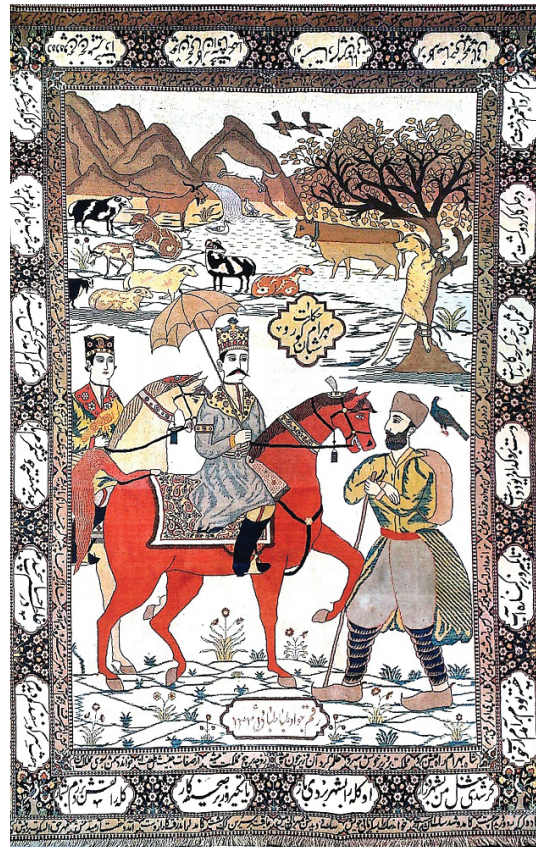
شرح داستان: (تصویر ۱) داستان بهرام گور و شبان که سگش را به دار می‌آویزد، از این‌جا قرار است که بهرام گور به سبب عیش و نوش طلبی در هفت‌گنبد از امور مملکت غفلت می‌ورزد و کلیه امور مملکت را به وزیرش راست روشن واگذار می‌کند. این وزیر با سوءاستفاده از این غفلت شاه، با ظلم به رعایا خزانه مملکت را با مال‌اندوزی تهی می‌کند.

وی خیانت را حتی از این حد نیز بالاتر می‌برد و خاقان چین را برای حمله به ایران دعوت می‌کند. پس از آگاه شدن بهرام از حمله خاقان به ایران، به دلیل آماده نبودن ایران از لحاظ نظامی و اقتصادی، بهرام درمانده می‌شود و

شاه شود، لازم بود که از روش خاصی پیروی گردد. از این رو سیاست‌نامه‌ها برای القای مطالب خودشان به پادشاهان، بیشتر از روش بیان غیرمستقیم در قالب حکایت‌های تاریخی، قصه‌گویی و تمثیل استفاده می‌کردند (یوسفی راد، ۲۵۷:۱۳۸۷).

شرح تصویر: این صحنه شامل چوپان پیر، بهرام گور، فضای زندگی چوپانی، گله و مهم‌تر از همه سگی است؛ که به دار آویخته شده است. سگی با دهانی باز و زبانی بیرون زده که از نظرگاه زیبایی‌شناسی فاقد مؤلفه‌هایی است که در سایر صحنه‌های پر تالو درباری به تصویر کشیده شده و در دیگر نمونه‌ها، وجود دارد. انتخاب داستانی که در آن شاه نه در حال بزم و نه در حال رزم و پیروزی و نه در حال شکار بلکه در حال اندرزگیری از شبان است، می‌تواند اشاره‌ای بر جایگاه متفاوت این داستان به تصویر کشیده شده باشد (کشاورز و طاووسی، ۵۶:۱۳۸۹-۳۵). این داستان به لحاظ شرح موضوعی متفاوت و در ارتباط با شرایط اجتماعی-سیاسی آن دوران، حائز اهمیت است. کتیبه‌ای که در زمینه فرش وجود دارد به تاریخ ۱۳۳۱ هـ. ق است که نشانگر این است که در دوره احمدشاه آخرین پادشاه قاجار بافته شده است. احمدشاه پادشاه کم سن و سال قاجاری بود که بعد از خلع پدرش محمدعلی شاه از سلطنت، در سن ۱۳ سالگی در سال ۱۲۸۸ هـ. ق / ۱۸۷۱ میلادی به سلطنت نشست با این حال تا ۱۸ سالگی و رسیدن به سن قانونی نقشی در اداره کشور نداشت و «عبدالملک» بزرگ خاندان قاجار که به نیابت سلطنت برگزیده شده بود، زمام امور را عهده‌دار بود (ابریشمی، ۱۳۸۷: ۱۷۱). در کنار بهرام گور، حضور شخصیت دومی که از لحاظ ویژگی‌های چهره در مطابقت با عکس‌های مربوط به عهد قاجاری گمان زده می‌شود احمدشاه قاجار باشد، در این فرش حائز اهمیت است. انتخاب این داستان می‌تواند اشاره‌ای به عدم توانایی این پادشاه جوان در اداره امورات کشوری و انتخاب نادرست وزیر و جانشین باشد.

زمینه فرش به رنگ کرم است و قرار دادن کوه‌ها در بالای کادر به منزله پس‌زمینه تصویر بوده و تلاشی برای ایجاد عمق نمایی است. تنالیت قهوه‌ای در کوه‌ها و رنگ حیواناتی که در نیمه بالایی کادر وجود دارند استفاده شده است. بهرام گور سوار بر اسبی سرخ‌رنگ است که این انتخاب رنگ آگاهانه بوده و به نظر می‌رسد هدف از آن تأکید بر جایگاه پادشاه است. با توجه به نوع قرارگیری عناصر در نیمه بالایی زمینه و در پایین کادر، زمینه فرش در میانه کادر خلوت‌تر است.

تصویر ۱- بهرام گور و شبان، (Sakhai, 2008: 123)، محل و تاریخ بافت: کاشان؛ ۱۳۳۱ هـ. ق
محل نگهداری: مجموعه خصوصی

برای چاره‌اندیشی و شکار سر به صحرا می‌گذارد. بهرام درگشت و گذار در بیابان با شبانی روبرو می‌شود که سگش را به دار آویخته است. بهرام از چوپان علت دار زدن سگ را جویا می‌شود. چوپان می‌گوید که این سگ به او خیانت کرده و با ماده‌گرگی درآویخته و هرروز یکی از گوسفندان را به این ماده‌گرگ می‌بخشیده است. بهرام بی‌درنگ این ماجرا را تمثیلی از اوضاع مملکت می‌انگارد و میان خود و وزیر و رعایا و چوپان و نیز سگ و گله رابطه‌ای می‌بیند. وی خود را در مقام چوپان، وزیر را در موقعیت سگ گله و رعایا را به جای گله می‌گذارد و به خیانت وزیرش پی می‌برد. بهرام به کاخ برمی‌گردد و به دادخواهی و برقراری عدل می‌پردازد. ادامه داستان شرح شکایت کردن رعایا (گله) از وزیر و دار زدن راست روشن (سگ) از سوی بهرام (شبان) و برگزیدن وزیر نیک است (ریاضی، ۱۳۸۵: ۱۶۳-۱۶۰). از آنجاکه در این جریان اندیشه سیاسی، به شاهان اندرزهای سیاسی عرضه می‌شد و انتقاد مستقیم می‌توانست موجب خشم و دل‌آزردگی

جدول ۱ - اطلاعات مربوط به نمونه اول فرش حکایت بهرام گور و شبان، (تصویر ۱)

منبع الهام گیری		هفت پیکر نظامی
مضمون تصویر		داستان بهرام گور و شبانی که سگش را به دار آویخته است
تعداد پلان‌ها		۳ پلان - اندرز گیری بهرام از شبان و صحنه به دار آویخته شدن سگ شبان و فرار گرگ
تعداد شخصیت‌ها		۳ - بهرام، شبان، ولیعهد، سگ شبان و گرگ
موقعیت کتیبه‌ها		حاشیه پهن - حاشیه باریک - متن
تعداد قاب‌های شامل اشعار	حاشیه پهن	۲۴ قاب
	حاشیه باریک	درونی ۳۲ قاب - بیرونی ۴۰ قاب
	متن	۲ قاب
نوع خط در کتیبه‌ها		نستعلیق
مضمون قاب داخل متن	قاب بالایی	حکایت بهرام گور
	قاب پایینی	رقم جواد طباطبایی ۱۳۳۱

نمونه دوم فرش حکایت بهرام گور و شبان: شرح داستان: (تصویر ۲) این نمونه هم اشاره به داستان بهرام گور و شبان دارد. بهرام گور بعد از آگاهی یافتن از خیانت وزیر سر به کوه و صحرا گذاشته است تا به چاره‌اندیشی بپردازد. در این میان با شبانی مواجه می‌شود که سگی را به درخت بسته است؛ بهرام جوپای این کار وی می‌شود و پی می‌برد که شبان به علت خیانت سگ به گله، او را مجازات کرده است. شرح تصویر: این صحنه همانند مورد قبل لحظه پند گیری بهرام از شبان و سگ به دار آویخته را نشان می‌دهد. در متن فرش همه عناصر اعم از پیکره‌های انسانی و حیوانی و گیاهان از لحاظ رنگی تنالیده ای از رنگ زمینه هستند و در کل متن فرش به صورت متعادل پخش شده‌اند. تنها عنصری که از لحاظ رنگی در زمینه فرش جلب توجه می‌کند رنگ قرمز اسب بهرام گور است و کتیبه‌ای به همین رنگ در بالای سر اسب که اشاره به حکایت بهرام گور و شبان می‌کند. از همین رنگ در رنگ قاب‌های حاشیه پهن نیز استفاده شده است.

تصویر ۲- بهرام و شبان - (Milanesi, 1999:97) محل و تاریخ بافت: کاشان، سده ۱۹ میلادی محل نگهداری: مجموعه خصوصی

جدول ۲- اطلاعات مربوط به نمونه دوم فرش حکایت بهرام گور و شبان، (تصویر ۲)

منبع الهام گیری		هفت پیکر نظامی
مضمون تصویر		حکایت بهرام گور و شبان
تعداد پلان‌ها		۳ پلان- اندرز گیری بهرام از شبان و صحنه به دار آویخته شدن سگ شبان و فرار گرگ
تعداد شخصیت‌ها		۲ - بهرام گور، شبان، سگ شبان و گرگ
موقعیت کتیبه‌ها		حاشیه پهن - حاشیه باریک - متن
تعداد قاب‌های کتیبه	حاشیه پهن	قاب ۱۸
	حاشیه باریک	درونی ۲۶ قاب- بیرونی ۳۴ قاب
	متن	قاب ۱
نوع خط		نستعلیق
مضمون قاب داخل متن		حکایت بهرام و شبان

حکایت بهرام گور در هفت گنبد

نظامی با انتخاب هفت گنبد برای بازنمایی نقطه پیوند آسمان و زمین، انتخاب ایران به‌عنوان مرکز زمین، به دست معماری به نام شیده، برای بهرام، پادشاه شاد خوار و کامروای عهد ساسانیان، پیوندی ژرف میان امر مقدس و هنر برقرار کرده که در هفت گنبد تبلور یافته است. گنبد به‌عنوان یکی از نمادهای معروف هنر مقدس و هنر سنتی در اسلام شناخته می‌شود. در فرهنگ اسلامی نیز آسمان را گنبدی شکل تصور می‌کرده‌اند. اندیشه ساختن گنبد در هفت پیکر به دل‌بستگی بهرام به تصویر دختران پادشاهان هفت اقلیم بازمی‌گردد. بهرام زمانی که در یمن، دور از سرزمین اصلی خود به سر می‌برد، هنگام بازگشت از شکار به قصر خورنق وارد شد. در آنجا اتافی زیبا دید که بر دیوارهای آن تصویر هفت دختر را به زیبایی نقاشی کرده بودند. آن‌ها دختران پادشاهان هفت اقلیم بودند. شیده برای ساختن هفت گنبد از الگوی آسمانی بهره‌مند شده است. الگوی آسمانی او هفت سیاره است. گنبد نمادی است از ارتباط میان زمین و آسمان، زیرا از زمین سر برمی‌کشد و نشان‌دهنده جهت صعودی کسانی است که از خاک به افلاک سیر می‌کنند.

نمونه فرش بهرام گور در هفت گنبد

شرح داستان: (تصویر ۳) این داستان مربوط به ازدواج بهرام با دختران هفت اقلیم و ساختن هفت گنبد است، می‌دانیم که بهرام گور از هفت دختر، از هفت کشور، در هفت گنبد هفت‌رنگ، در هفت روز هفته داستان‌ها می‌شنید. لباس

تصویر ۳- بهرام گور در هفت گنبد، (بهارستان، ۱۳۸۴: ۱۷۷) محل و تاریخ بافت: کرمان. ۱۲۹۵ هـ ش محل نگهداری: مجموعه خصوصی

بهرام گور در هرروز هفته باید همرنگ گنبد می‌بود. بهرام به‌عنوان شخصیت اصلی داستان از شاهزاده خاص هر گنبد هرروز هفته، داستان‌هایی درخواست می‌کند که باعث پیوند گسترده‌تری نیز بین خود و اقالیم هفت‌گانه می‌شود. هفت‌گنبد بر مبنای ستاره‌شناسی و احکام نجوم بود، چنانکه گنبد اول به رنگ کیوان سیاه، گنبد دوم به رنگ مشتری صندلی رنگ (قرمز کم‌رنگ) که در اشعار شاعران بسیاری مانند فردوسی، منوچهری و... به گیاه صندل اشاره شده است؛ در اشعار نظامی هم به رنگ و هم به بوی آن اشاره گردیده است (واردی و مختاری، ۱۳۸۶: ۱۸۴)، گنبد سوم به رنگ مریخ سرخ، گنبد چهارم به رنگ خورشید زرد، گنبد پنجم سپید چون زهره، گنبد ششم فیروزه گون چون عطار و گنبد هفتم به سر سبزی ماه بود. (ریاضی، ۱۳۸۵: ۱۲۵-۱۲۳).

شرح تصویر: این صحنه از داستان هفت‌گنبد مربوط به حضور بهرام در سه گنبد از هفت‌گنبد است که این سه گنبد عبارت‌اند از سرخ، فیروزه‌ای و سفید. انتخاب این سه رنگ از بین هفت‌رنگ از سوی هنرمند طراح و نقاش می‌تواند اشاره به رمز و نمادی باشد که این سه رنگ حاوی آن هستند. حکایت مطرح‌شده در گنبد سرخ‌رنگ اشاره به داستانی عاشقانه دارد که رنگ سرخ در آن مفهوم عشق و مرگ را نشان می‌دهد. نظامی با انتخاب رنگ سرخ، جنبه شورانگیز و فعال عشق را به معرض نمایش می‌گذارد (واردی و مختارنامه، ۱۳۸۶-۱۸۲: ۱۸۱). رنگ

آبی‌رنگ سکون و تعادل است و به‌عنوان یک رنگ مقدس در نظر گرفته می‌شود و در فرهنگ اسلامی چون آسمان به رنگ آبی است و جایگاه خدا و فرشتگان و موجودات پاک است، مورد تقدیس است. در حکایت روایت‌شده در گنبد آبی در آخر داستان، به نقش خضر به‌عنوان منجی قهرمان داستان برمی‌خوریم که در این داستان پس از مراحل پیچ‌وخم دار، به تعادل نهایی که گویای رنگ آبی است می‌رسد. رنگ سفیدرنگ پاکی، تقدس و عاری از آلودگی‌هاست و از نظر معنوی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. نظامی با انتخاب این رنگ برای یکی از گنبدها به‌نوعی حرکت از تاریکی به روشنایی را نشان می‌دهد (همان: ۱۸۷-۱۸۲).

تمام عناصر اعم از انسانی و حیوانی و گیاهی در کل متن به‌گونه‌ای قرار گرفته که شاهد ترکیب‌بندی متعادل هستیم. دو گنبد فیروزه‌ای و سرخ در نیمه بالایی متن و گنبد سفید در گوشه سمت چپ پایین قرار گرفته است. در کل متن بهرام را همراه با شاهزاده‌های هر گنبد در حال شکار و بزم و باده‌گساری و... می‌بینیم. در بعضی از بخش‌های طرح از جمله در میانه‌های آن نقوشی از نمای بناها و فیگورهای انسانی در ابعادی کوچک‌تر مشاهده می‌شود که تا حدی اشاره به پرسپکتیو دارد که به‌نوعی نشان‌دهنده تأثیرپذیری از نقاشی‌های غربی است. این فرش نیز در دوره حکومت احمدشاه بافته شده است.

جدول ۳- اطلاعات مربوط به نمونه فرش بهرام گور در هفت‌گنبد، (تصویر ۳)

منبع الهام‌گیری		هفت‌پیکر نظامی
مضمون تصویر		بهرام گور در هفت‌گنبد
تعداد و مضمون پلان‌ها		۵ - گنبد سپید؛ گنبد سرخ، گنبد فیروزه‌ای، صحنه بازی چوگان، شکارگاه
تعداد شخصیت‌ها		۱۵
موقعیت کتیبه‌ها		حاشیه باریک - حاشیه پهن - متن
تعداد قاب‌های کتیبه		حاشیه باریک
		حاشیه پهن
		متن
نوع خط		نستعلیق
مضمون به‌کاررفته در حاشیه باریک		FABRIQUE DE "MILANI KERMAN"
مضمون قاب حاشیه		«فابریک میلانی کرمانی سنه ۱۳۳۵»
مضامین قاب‌های داخل متن		زیر سقف گنبد سرخ: که من پیمودم این صحرا نه بهرام است نه گورش زیر سقف گنبد فیروزه‌ای: کمند صید بهرامی بیفکن، جام بردار زیر سقف گنبد سپید: مؤگان گل‌اندام ربودی دل بهرام

حکایت شکارگاه بهرام گور

بهرام عاشق شکار است. او دشمن جانوران وحشی است. جانوران درنده‌ای که برای قهرمان نشان نیروهای بد و اهریمنی‌اند و می‌بایست آن‌ها را از پای درآورد. نبرد او با حیوانات درنده، نبرد با نیروهای سرکش و ناشناخته‌ای است که هر یک بر پاره‌ای از روان او فرمان می‌رانند. این نبرد آزمون خودسازی است که به کمال دست می‌یابد (قریشی، ۱۳۸۹: ۵۸-۵۴). در این دسته از قالی‌های تصویری با موضوع شکارگاه بهرام گور که شامل ۴ قالی است، نمونه اول در حالت کلی صحنه‌ای از شکارگاه بهرام گور است که ضمناً داستان دیگری با عنوان داستان بهرام گور و گوهرفروش نیز روایت می‌کند، نمونه دوم و سوم صحنه‌ای از شکارگاه بهرام گور است که در آن بهرام گور در مقابل کنیز خود «فتنه» به هنرنمایی می‌پردازد و سم و گوش آهو را به تیری به هم می‌دوزد و نمونه چهارم که در این دسته‌بندی قرار گرفته است، صحنه‌ای در راستای شکارگاه بهرام گور و صحنه بعد از شکار است که تصویری از ذبح شکار را در حضور بهرام گور نشان می‌دهد.

نمونه اول فرش شکارگاه بهرام گور

شرح داستان: (تصویر ۴) این داستان مربوط به ملاقات بهرام با گوهرفروش و دخترش است. بهرام در بیشه‌ای به شکار شیر مشغول بود. در این میان به بیشه‌ای رسید که گوسفندان بسیاری مشغول چرا بودند. شاه از شبان علت حضور در این بیشه را که مناسب چرا نمی‌دانست پرسید. شبان به وی پاسخ داد که وی تنها شبان این گوسفندان است و گله از آن گوهرفروش است که خروارها زر و سیم و مال دارد و تنها دختری زیباروی دارد که جز از دست او جام باده نگیرد و از عدالت بهرام شاه است که او بدین ثروت و مال رسیده است. بهرام چون این شنید از لشکریان جدا شده و راه خانه گوهرفروش را در پیش گرفت. روزبه موبد به لشکریان گفت اکنون شاه به در خانه گوهرفروش رفته و مهمان او خواهد شد و از دختر او خواستگاری خواهد کرد. شاه در حرم‌سرا اینک بیش از صد زن دارد. این برای پادشاه کشور شایسته نیست او را به تباهی خواهد کشاند. بهرام به‌سوی خانه گوهرفروش رهسپار شده و خود را گشسب‌سوار معرفی می‌کند و با گوهرفروش به باده‌گساری می‌پردازد و هنگام مستی دختر وی را که در چنگ‌نوازی و زیبایی سرآمد است خواستگاری می‌کند. گوهرفروش به بهرام می‌گوید که نیک در دختر و روی و موی و کردار و رفتار او دقت کن و نیز در مستی پیوند باکسی مبند. بهرام می‌گوید «این دختر پسند من است، فال بد در این کار مز» (دبیر سیاقی، ۱۳۸۴: ۳۱۳-۳۱۱).

تصویر ۴- بهرام گور و گوهرفروش، (sakhai، ۲۰۰۸: ۱۰۴) محل بافت و تاریخ: کاشان. قرن ۱۹ میلادی محل نگهداری: مجموعه خصوصی

شرح تصویر: پلان اول در پایین کادر مربوط به فضای شکارگاه و ملاقات بهرام با شبان است. پلان دوم در بالای این پلان مربوط به روزبه موبد و ملازمان شاه است که بهرام آنان را ترک گفته و به دیدار گوهرفروش رفته است. پلان سوم مربوط به پیرمرد گوهرفروش و دختر چنگ زنش به همراه کنیز و غلامی است. در پلان چهارم در بالای کادر دو شخصیت یکی در مقام پادشاه که تاجی بر سر دارد و فرد دیگری سوار بر اسب به همراه اوست که در این داستان به این شخصیت‌ها اشاره‌ای نشده است.

نمونه دوم فرش شکارگاه بهرام گور

شرح داستان: (تصویر ۵) داستان شکار آهوی بهرام گور از جمله معروف‌ترین داستان‌های ادبی است که در دوره‌های مختلف تصویر شده است. این داستان هم در شاهنامه و هم در هفت‌پیکر نظامی بیان شده است. در هفت‌پیکر کنیز بهرام به نام فتنه، زمانی که هنرنمایی بهرام در شکار آهو را نتیجه تمرین زیاد دانست بهرام از او خشمگین شد و او را به سرهنگ دربار سپرد تا

جدول ۴- اطلاعات مربوط به نمونه اول فرش شکارگاه بهرام گور، (تصویر ۴)

شاهنامه فردوسی شماره ابیات ۶۱۴۰ و ۶۱۴۱		منبع الهام گیری
شکارگاه بهرام گور - داستان بهرام گور و گوهرفروش		مضمون تصویر
۴ پلان - ۱. شکار بهرام، ۲. روزبه موبد و ملازمان، ۳. گوهرفروش و دختر چنگ زن به همراه کنیز و غلام، ۴. شخصیت‌های مجهول		تعداد پلان‌ها
۱۳- بهرام گور، گوهرفروش، دختر گوهرفروش، کنیز، غلام، روزبه موبد، شبان،		تعداد شخصیت‌ها
حاشیه باریک - فضای قاب سرت رنج مانند در متن اصلی فرش		موقعیت کتیبه‌ها
حاشیه پهن -	حاشیه باریک	تعداد قاب‌های کتیبه
۲۴ قاب	متن	
۱ قاب		
نستعلیق		نوع خط
شکارگاه بهرام گور		مضمون قاب متن

تصویر ۵- شکارگاه بهرام گور، (دادگر، ۱۳۸۰: ۴۷)
محل و تاریخ بافت: کاشان، قرن ۱۹ میلادی
محل نگهداری: موزه فرش ایران

است؛ چنانچه، بافت این فرش نیز مربوط به دوران حکومت احمدشاه است. کنیزک به‌عنوان دومین عنصر اصلی و بارز تصویر، سوار بر اسبی به رنگ پیازی بوده

بکشد اما فتنه کشته نشد؛ بلکه در قصر سرهنگ، هرروز گوساله‌ای را بر گردن می‌گرفت و چندین پله بالا می‌برد. روزی هنگام شکار بهرام به قصر سرهنگ می‌رود، او در قصر زنی را می‌بیند که با چهره پوشیده گاوی را بر دوش گرفته و به بام می‌برد، بهرام فریاد می‌زند که این کار در اثر زورمندی نیست بلکه در اثر تعلیم و تکرار است. درست شبیه پاسخی که فتنه در هنگام هنرنمایی بهرام به او داده بود، فتنه بر او اعتراض کرد و... (قریشی، ۱۳۸۹: ۵۸-۵۴).

شرح تصویر: صحنه‌ای که در این فرش برای تصویرگری انتخاب شده، بهرام را در لحظه شکار درحالی که پای شکار را به گوش آن دوخته به همراه کنیزکان و ملازمانش نشان می‌دهد. بهرام به‌عنوان شخصیت اصلی تصویر، بزرگ‌تر و بارزتر از سایر اشخاص تصویر نمایش داده شده که این مورد، از ویژگی‌های پرسپکتیو مقامی رایج در دوره قاجار است. طراح با انتخاب رنگ لاکه برای اسب بهرام، برجستگی تصویر او را دوچندان کرده است. بهرام بالباس و زیورآلات مخصوص که مشخصاً نمایش‌دهنده شخصیت پادشاه است، تصویر شده است. چهره پادشاه می‌تواند به دلیل شباهت محتملاً نمایشی از چهره ناصرالدین‌شاه باشد. از میان سلاطین سده اخیر، ناصرالدین‌شاه تنها پادشاهی است که به شکار علاقه مفرط داشت (ابریشمی، ۱۳۸۷: ۱۱۱)؛ همچنین ناصرالدین‌شاه را می‌توان از پادشاهان قدرتمند دوره قاجار به شمار آورد (قادر، ۱۳۸۷: ۱۵۷)؛ از همین رو می‌توان گفت در موضوعات مربوط به شکارگاه بهرام گور، چهره ناصرالدین‌شاه جایگزین چهره بهرام گور شده است. حضور شخص دوم سوار بر اسب و تاج به

جدول ۵- اطلاعات مربوط به نمونه دوم فرش شکارگاه بهرام گور، (تصویر ۵)

منبع الهام گیری		هفت پیکر نظامی	
مضمون تصویر		شکارگاه بهرام گور	
تعداد پلان‌ها		۲ پلان - ۱. صحنه شکارگاه، ۲. صحنه نظاره فتنه برشکار بهرام به همراه ملازمان	
تعداد شخصیت‌ها		۶ نفر، بهرام گور، ولیعهد، فتنه، ملازمان	
موقعیت کتیبه‌ها		حاشیه پهن - متن	
تعداد قاب‌های کتیبه		حاشیه پهن	۲۸ قاب در حاشیه عرضی و ۳۲ قاب در حاشیه طولی
		حاشیه باریک	-
		متن	۱ قاب
نوع خط		نستعلیق	
مضمون قاب داخل متن		شکارگاه بهرام گور	

تصویر ۶- شکارگاه بهرام گور، (یساولی، ۱۳۷۴: بخش تصاویر) محل و تاریخ بافت: کاشان، قرن ۱۹ میلادی محل نگهداری: مجموعه خصوصی

نسبت به رنگ زمینه از کنتراست پایینی برخوردار است. بهرام دارای تاجی است که شباهت بسیاری با تاج کیانی دوره قاجار دارد. در پشت سر وی شخص دیگری

و باعث شده در تصویر به وضوح قابل تشخیص باشد. در طرح این قالی اصول پرسپکتیو (مناظر و مرایا)، رعایت نگردیده و برای نشان دادن دوری و نزدیکی اشخاص و عناصر موجود در تصویر از بالا و پایین کادر استفاده شده است. پایین کادر به عنوان پیش‌زمینه و بالای کادر به عنوان پس‌زمینه در نظر گرفته شده است که عناصر دورتر در بالا و عناصر نزدیک‌تر در پایین کادر جای گرفته‌اند. آرایش چهره‌ها، لباس اشخاص موجود در تصویر قاجاری است؛ که شامل عناصر زیبایی مطلوب آن دوران از جمله صورت گرد، چشمان بادامی خمار و ابروان پیوسته و کمانی و بینی باریک و دهان کوچک است. توزیع جانداران و سواران و آدمیان در متن به گونه‌ای انجام گرفته که طراح ضمن نمایش واضح شخصیت‌های مهم داستان از جمله بهرام و کنیزک، اصول طراحی از جمله ترکیب‌بندی متعادل را در سراسر متن رعایت کرده است.

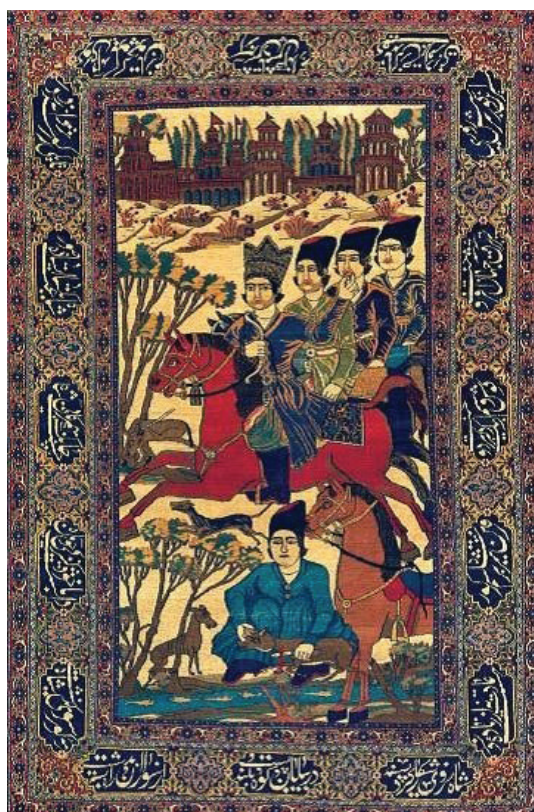
نمونه سوم فرش شکارگاه بهرام گور

شرح داستان: (تصویر ۶) این نمونه نیز مربوط به داستان بهرام گور و کنیز است که بهرام گور در شکارگاه مشغول به شکار و هنرنمایی بوده که در این حین برای نمایان ساختن نهایت مهارتش در تیراندازی گوش و سم آهوئی را به تیری به هم می‌دوزد.

شرح تصویر: در این فرش لحظه به هم دوختن گوش و سم آهو با تیر به تصویر درآمده است. کنیز و همراهانش نظاره‌گر این کار پادشاه هستند. نقوش به‌طور یکنواخت در کل تصویر پخش شده است. به جز رنگ اسب‌ها بقیه عناصر اعم از شخصیت‌ها و نقوش حیوانی و گیاهی

جدول ۶- اطلاعات مربوط به نمونه سوم فرش شکارگاه بهرام گور، (تصویر ۶)

منبع الهام گیری		هفت پیکر نظامی
مضمون تصویر		شکارگاه بهرام گور - داستان بهرام گور و کنیزک
تعداد پلان‌ها		۲ پلان - صحنه شکارگاه، صحنه نظاره فتنه برشکار بهرام به همراه ملازمان
تعداد شخصیت‌ها		۵ - بهرام گور، ولیعهد، فتنه، ملازمان
موقعیت کتیبه‌ها		حاشیه باریک - حاشیه پهن - متن
تعداد قاب‌های کتیبه	حاشیه پهن	۲۲ قاب
	حاشیه باریک	درونی ۲۸ قاب - بیرونی ۳۶ قاب
	متن	۱ قاب
نوع خط		نستعلیق
مضمون قاب داخل متن		کارخانه حاجی یهودا آقا بابا اف کاشانی

تصویر ۷- ذبح شکار، (موزه فرش ایران، نگارنده)
محل و تاریخ بافت: کاشان، قرن ۱۹ میلادی
محل نگهداری: موزه فرش ایران

سوار بر اسب و تاجی بر سر که احتمالاً اشاره به ولیعهد محمدعلی شاه (احمدشاه) دارد. چهره اشخاص، آرایش و لباس‌ها قاجاری است. انتخاب رنگ روناسی در زمینه حاشیه پهن و رنگ اسب‌های بهرام گور و کنیزک اهمیت تعادل رنگی در کل تصویر را نشان می‌دهد.

نمونه چهارم فرش شکارگاه بهرام گور

شرح داستان: (تصویر ۷) این نمونه نیز مربوط به داستان شکارگاه بهرام گور است که در آن بهرام گور در نهایت مهارت خود در شکار به تیری گوش و سم شکار را به هم می‌دوزد.

شرح تصویر: در این فرش صحنه پس از شکار بهرام به تصویر درآمده است، در میانه کادر آهوپی به تصویر کشیده شده درحالی‌که تیری از گوش و سم او عبور کرده است. در پایین تصویر یکی از ملازمان در حال ذبح شکار است. بهرام با تاج شاهی سوار بر اسب سرخ‌رنگ به همراه ملازمانش در مرکز طرح نقش شده است. انتخاب رنگ سرخ برای اسب بهرام و محل قرارگیری آن باعث جلب توجه آن به عنوان عنصر اصلی تصویر شده است. بناهایی که در بالای کادر به عنوان پس‌زمینه کادر به جهت ایجاد عمق نمایی کوچک‌تر به تصویر کشیده شده است، شکل این بناها شبیه به بناهای غربی است که نشانی از تأثیر کارت پستال‌ها یا نقاشی غربی است. پادشاه به همراه ملازمان در مرکز کادر به نحوی پشت سر هم قرار گرفته‌اند که تلاشی خام‌دستانه برای عمق‌نمایی به نظر می‌رسد.

تصویر تاج کیانی (تصویر ۸) که مربوط به دوره قاجار است و در فرش‌های تصویری مربوط به این دوره و

همچنین در موضوعاتی همچون بهرام گور، از لحاظ بصری تلاش بر شبیه‌سازی این تاج شده است.

تصویر ۸- نمونه‌ای از تاج کیانی که تأثیرگذار در طراحی تاج‌ها در قالی‌های تصویری بوده است. این تاج هم‌اکنون در اختیار بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران است. <http://www.cbi.ir/page/۲۴۰۸.aspx>

جدول ۷- اطلاعات مربوط به نمونه چهارم فرش شکارگاه بهرام گور، (تصویر ۷)

منبع الهام‌گیری	هفت‌پیکر نظامی	
مضمون تصویر	ذبح شکار	
تعداد پلان‌ها	۳- ذبح شکار، بهرام گور همراه با ملازمان در حال شکار، بناهای پس‌زمینه	
تعداد شخصیت‌ها	۵- بهرام گور و ملازمان	
موقعیت کتیبه‌ها	حاشیه پهن	
تعداد قاب‌های کتیبه	حاشیه پهن	۱۶ قاب
	حاشیه باریک	-
	متن	-
نوع خط	نستعلیق	

ویژگی‌های مشترک قالی‌ها

گروهی از قالی‌های منتخب تصویری دوره قاجار با مضمون داستان‌های بهرام گور، ویژگی‌های مشترکی باهم دارند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

الف- در ۶ مورد از ۷ نمونه قالی، اسب بهرام گور به رنگ

قرمز است که می‌تواند مربوط به رنگ اسب‌های کالسکه ناصرالدین‌شاه باشد که رنگی قرمز و جلف و زنده داشتند که همه‌سال مقدار زیادی جوهر قرمز برای رنگ‌آمیزی آن‌ها به قیمت گزاف از فرنگ وارد می‌شد (ابریشمی، ۱۳۸۷: ۷۰).

ب- در تمام نمونه‌ها تاجی شبیه به تاج کیانی را بر سر بهرام گور می‌بینیم (که اشاره‌ای است به این موضوع که پادشاهان قاجاری از لحاظ قدرت و ابهت خود را در جایگاه پادشاهان ساسانی به شمار می‌آوردند). اکثر سلاطین قاجاری علاقه‌مند به ابراز اقتدار و شوکت و جلال شاهانه‌ای بودند، آن‌چنان‌که در کتاب‌ها و شاهنامه خوانده بودند (ابراهیمی ناغانی، ۱۳۸۸: ۲۸-۱۳).

ج- در ۶ مورد از ۷ نمونه قالی، اشعار یا کتیبه‌ها در حاشیه پهن و باریک قرار گرفته‌اند.

ح- در ۶ مورد از ۷ نمونه قالی کتیبه‌ای در متن اصلی فرش قرار گرفته است که عمدتاً اشاره به موضوع داستان دارد.

د- در تمام موارد همخوانی و ارتباط مستقیم موضوع تصویر و اشعار حاشیه‌ها وجود دارد و اشعار به‌کاررفته در کتیبه‌های حاشیه‌ها، مربوط به همان داستان تصویر شده در متن است که توسط فردوسی و نظامی در شاهنامه هفت‌پیکر به نظم درآمده‌اند.

ر- در ۳ مورد از ۷ نمونه قالی، شخص دومی در پشت سر بهرام گور قرار گرفته که تاجی شبیه به تاج کیانی بر سر دارد که از لحاظ شباهت چهره به نظر می‌رسد احمدشاه باشد.

ز- در ۴ مورد از ۷ نمونه قالی به نظر می‌رسد که چهره ناصرالدین‌شاه جایگزین چهره بهرام گور شده است.

ک- قیافه‌های بافته‌شده دارای ویژگی‌های چهره‌های قاجاری است یعنی هرچند داستان‌های تصویر شده مربوط به بهرام گور بوده ولی اشاره به دوره قاجار دارد؛ یعنی فاصله چند هزارساله زمانی از بین رفته و شخصیت‌های دوره قاجار جایگزین شخصیت‌های داستان بهرام گور گشته است. به عبارتی ویژگی‌های ظاهری شخصیت‌های قاجاری را در این تصاویر مشاهده می‌کنیم.

نتیجه

حضور داستان‌های بهرام گور در دو شاهکار ادبی شاهنامه و هفت‌پیکر نشان از اهمیت این شخصیت در ادبیات دارد. بهرام گور و داستان‌های مربوط به او از جمله نقوشی است که در زمینه‌های متعدد هنری در دوره‌های مختلف به آن پرداخته شده است. در دوره قاجار با ظهور دسته جدیدی از قالی‌ها با عنوان قالی‌های تصویری، هنرمندان از این بوم جدید برای به تصویر کشیدن این موضوع بهره کافی بردهند. طی بررسی‌های صورت گرفته در این

پژوهش، قالی‌های تصویری با محوریت موضوعی ادبیات در حوزه غنائی (بهرام گور و داستان‌های مربوط به او) مورد مطالعه قرار گرفت که با توجه به وفور تصویرگری آن که در مواردی یک موضوع با یک نوع صحنه‌پردازی عیناً به‌دفعات تکرار شده است، می‌توان گفت این تکرار دلیل بر اهمیت موضوعی و جایگاه ویژه داستان در آن مقطع تاریخی دارد. در مواردی تصویرگری، این موضوع اشاره و کنایه به ضعف حاکمان در اداره در کشور دارد که این موضوع بنا به منابع تاریخی به‌دست‌آمده از آن دوران به‌ویژه در دوره احمدشاه اتفاق افتاده است؛ در مواردی اندیشه سیاسی حاکم بر داستان، به‌وسیله‌ای برای اندرزهای سیاسی به شاهان تبدیل می‌شد و در مواردی که انتقاد مستقیم می‌توانست موجب خشم و دل‌آزدگی شاه شود، لازم بود که از روش بیان غیرمستقیم در قالب حکایت‌های تاریخی، قصه‌گویی و تمثیل استفاده شود. قرار گرفتن چهره ناصرالدین‌شاه به‌جای چهره بهرام گور از جمله مواردی است که اشاره به قدرت دارد. پادشاهان قاجاری سعی بر این داشتند که از لحاظ قدرت و ابهت

خود را در جایگاه پادشاهان ساسانی به شمار آوردند. در نمونه‌هایی که در دوره احمدشاه بافته‌شده‌اند شخص دومی در پشت سر بهرام گور قرار گرفته که تاجی شبیه به تاج کیانی بر سر دارد که از لحاظ شباهت چهره به نظر می‌رسد احمدشاه بوده و اشاره‌ای به انتقال قدرت از ناصرالدین‌شاه به وی است.

تأثیر پیرایندهای عکاسی و نقاشی‌های غربی در فرش‌های تصویری قاجار به‌وضوح مشاهده می‌شود به‌طوری‌که پادشاه همیشه در حالت رسمی تمام‌رخ با نگاه خیره به روبرو تصویر شده است. در هر دوره‌ای تصویرسازی بهرام گور در زمینه‌های مختلف هنری متناسب با ویژگی‌های آن مقطع دچار تغییراتی شده و محمل ویژگی‌های همان دوره شده است که با بررسی پوشاک، فیگور و تاج بهرام این ویژگی‌ها قابل مشاهده است. چنانچه در موارد بررسی شده در فرش‌های تصویری قاجار مشاهده می‌کنیم که شخصیت بهرام با نوع پوشش و زیورآلات و مشخصه‌های چهره کاملاً قاجاری است و به‌صورت نمادی از پادشاهان آن دوره نمایش داده شده است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- کتیبه: از عناصر تزئین در قالی‌ها است که شامل نوشته‌هایی است که محل قرارگیری آن عموماً در حاشیه‌ها و یا به‌صورت قاب‌هایی در محل سر ترنج‌ها است.
- ۲- ادبیات غنائی: در لغت به معنای آواز خوش، سرود و نغمه است و در اصطلاح به نثر یا شعری گفته می‌شود که بیان‌گر عواطف و احساسات شخصی شاعر باشد. در شعر فارسی ادبیات غنائی به‌صورت داستان، مرثیه، مناجات، شکایت و گلایه در قالب‌هایی چون غزل، مثنوی، رباعی و قصیده مطرح شده است.
- ۳- قالی تصویری: گروهی از قالی‌هایی است که طرح آن به‌صورت سراسری است و شامل طرح‌هایی است که در آن‌ها به ترسیم وقایع و رویدادهای ادبی، مذهبی، باستانی و یا تصاویر پادشاهان، بزرگان و مشاهیر ایران و مناظر اروپایی پرداخته شده است.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۸۴). مکتب نگارگری تبریز و قزوین - مشهد. تهران، نشر فرهنگستان هنر.
- آفرین، فریده (۱۳۸۹). تحلیل واقع‌گرایی در نگارگری ایرانی از دوره تیموری تا قاجار، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره دوازدهم، ص ۷۲-۵۳.
- ابراهیمی ناغانی، حسین (۱۳۸۸). مطالعه تطبیقی شکل انسان در نگارگری مکتب هرات و نقاشی قاجار. دو فصلنامه جلوه هنر، شماره ۱، ص ۲۸-۱۳.
- اتیک، آنت (۱۳۸۴). فرش‌های دوران قاجاریه. ترجمه‌ی ر. لعلی خمسه، زیر نظر احسان یار شاطر، تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران (بر اساس دائرةالمعارف ایرانیکا). تهران، نیلوفر.
- بهدانی، مجید؛ مهر پویا، حسین (۱۳۹۰). بررسی تصویر بهرام گور در هنر ایرانی از دوره ساسانی تا پایان دوره قاجار.

- فصلنامه علمی - پژوهشی نگره، شماره ۱۹، ص ۱۹-۵.
- دادگر، لایلا (۱۳۸۰). فرش ایران: مجموعه‌های از موزه فرش ایران. تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دبیر سیاقی، سید محمد (۱۳۸۴). برگردان روایت گونه شاهنامه فردوسی به نثر. تهران، نشر قطره.
- ریاضی، حشمت‌الله (۱۳۸۵). داستان‌ها و پیام‌های نظامی گنجوی. تهران، نشر حقیقت.
- شایسته فر، مهناز؛ صباغ پور، طیبه (۱۳۹۰). بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش). فصلنامه علمی-پژوهشی باغ نظر مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره هجدهم، سال هشتم، ص ۶۳-۷۴.
- قریشی، زهرا السادات (۱۳۸۹). نقد و تحلیل روایت در داستان‌های هفت‌پیکر نظامی با رویکردهای ساختارگرایی و پسا ساختارگرایی درباره ادبیات-نقد ادبی. تهران، نشر علم و دانش.
- کشاورز افشار، مهدی؛ طاووسی، محمود و ضیمران، محمد (۱۳۸۹). اندیشه سیاسی ایران‌شهری در نگارگری ایرانی مطالعه موردی «نگاره بهرام گور و شبانی که سگش را به دار آویخته است» از خمسه نظامی مربوط به دوره شاه‌تیماسب صفوی. دو فصلنامه علمی- پژوهشی دانشگاه هنر، شماره ششم، ص ۳۵-۵۶.
- کشاورز، حسام (۱۳۹۲). مطالعه ادبیات منظوم در فرش‌های کتیبه دار دوره صفوی، ماهنامه کتاب هنر، شماره ۱۷۸، ص ۹۰-۸۰.
- واردی، زرین تاج؛ مختاری، آزاده (۱۳۸۶). بررسی رنگ در حکایت‌های هفت‌پیکر. ادب پژوهی، شماره دوم، ص ۱۸۹-۱۶۷.
- وندشعاری، علی (۱۳۸۷). اسطوره هوشنگ شاهی در قالی‌های تصویری دوره قاجاریه. گل جام، شماره ۱۰، ص ۸۷-۱۰۰.
- ملول، غلامعلی (۱۳۸۴). بهارستان: دریچه‌ای به قالی ایران. تهران، انتشارات زرین و سیمین.
- یساولی، جواد (۱۳۷۴). قالی‌ها و قالیچه‌های ایران. تهران، چاپ آبان.
- یوسفی راد، مرتضی (۱۳۸۷). روش‌شناسی سیاست‌نامه نویسی در روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن اسلامی به کوشش داوود فیروزی. تهران، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ص ۲۶۴-۲۴۳.

- Sakhai, Essie. 2008. Persian Rugs and Carpets: The Fabric of Life. England: Antique Collectors Club.
- Milanezi, Enza. 1999. The Carpets: Origins, Art and History. Canada: Firefly Books.

منابع تصاویر

- تصویر ۱- بهرام گور و شبان، (Sakhai, 2008: 123)
- تصویر ۲- بهرام گور و شبان، (Milanesi, 1999: 97)
- تصویر ۳: بهرام گور در هفت‌گنبد، (بهارستان، ۱۳۸۴: ۱۷۷)
- تصویر ۴: بهرام گور و گوهر فروش، (Sakhai, 2008: 104)
- تصویر ۵: شکارگاه بهرام گور، (دادگر، ۱۳۸۰: ۴۷)
- تصویر ۶: شکارگاه بهرام گور، (یساولی، ۱۳۷۴: بخش تصاویر)
- تصویر ۷: ذبح شکار، (موزه فرش ایران، نگارنده)
- تصویر ۸: نمونه‌ای از تاج کیانی <http://www.cbi.ir/page/2408.aspx>

The Study of Lyric Poetry in Qajar Pictorial Carpets (Case Study: Stories of Bahram Gūr)

L. Ahani¹

Received: 2014.05.19

A. Vandshoari²

Accept: 2015.11.02

A. Yaghobzadeh³

Abstract

Pictorial carpets form a relatively large part of Qajar carpets and significant numbers of them illustrate rich Persian poetry and literature. By using inscriptions, this concept had been manifested in many of Qajar pictorial rugs. This paper aims to introduce underlying and effective factors in process of illustration in Qajar carpets and to study a class of pictorial carpets which include the poetic themes related to stories of Bahram Gūr. In this regard the main question of this research is the relations between the themes of inscriptions, illustrations' style, source of inspiration and the importance of subject matter (stories of Bahram Gūr). The main purpose of this research is to answer and investigate the above mentioned points. The conducted studies indicate that due to special status and thematic importance of these stories in that particular era, they reflect political, social and cultural situation of that time. The authors have a historical-descriptive approach to this subject. Moreover, the data has been collected by library-based method and the research method is descriptive –analytical one.

Key words: Qajar Era, Pictorial Carpets, Lyric Poetry, Bahram Gur

---

¹.Instructor, carpet department, Tabriz Islamic Art University,Tabriz; l.ahani@tabriziau.ac.ir

².Assistant Professor, carpet department, Tabriz Islamic Art University,Tabriz; a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

³.Instructor, carpet department, Tabriz Islamic Art University,Tabriz; a.yaghobzadeh@tabriziau.ac.ir